

Правда життя Олександра Довженка:

до 120-річчя від дня народження

(літературна експрес-інформація)

Формування духовного світу малого Сашка

Особливе місце у спадщині митця посідає кіноповість «Зачарована Десна», яка писалась 14 років. У творі переплітаються різні уявлення героїв про життя і світ, ставлення до них, тому кожен персонаж має модель буття, керуючись своїм досвідом, індивідуальними переконаннями, поглядами.

Має свою систему цінностей і малий Сашко. Він чітко окреслює все те, що йому імпонує і що не подобається. Дитині не до вподоби все те, що й дорослому було б не до смаку. А от приємне, здавалось би звичайне і буденне, може побачити не кожен. «Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду... Приємно, коли весною вода заливає хату і сіни, і всі бродять, приємно спати в човні, в житі, просі, в ячмені, у всякому насінні на печі». Любив Сашко дивитись на зоряне небо, засинати на возі, дівочі колядки, щедрівки, жаб'яче ніжножурливе кумкання в болоті, гупання яблук у саду...

Формується кілька ключових понять, які становлять підґрунтя духовного світу майбутньої дорослої людини. Насамперед це – святість і добро. Пізніше до них додається краса.

Святість – фундаментальна цінність. Охоплюючи спершу релігійну сферу, поняття святості надалі поширюється на людей, природу, історію. Інтуїтивно Сашко відчуває, що гріх можна спокутувати шляхом творіння добра. Його не покидає думка про повернення собі святості. Поновлення, на його думку, цілком можливе. Тоді вперше в житті він вирішив творити добрі діла. «Не буду, – думаю, – їсти скоромного цілий тиждень!».

У основі формування характеру головного героя «Зачарованої Десни» лежить добро. «Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались при мені на все життя». Зрештою, добро було і є вирішальним критерієм оцінки людини. На цьому акцентується увага в розповіді про діда Тараса: «...голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти і добро».

Виростаючи в любові до добра, герой неодмінно мав прийти до усвідомлення визначальної ролі краси в житті людини, бо краса є тією субстанцією, яка найповніше виражає світ: «Краса у найширшому, найглибшому розумінні цього поняття є єдиним виразом всесвіту». Дивом є не лише внутрішній світ людини, а й природна краса. Людина, за Довженком, справді диво: «Багато я бачив гарних людей, але такого, як батько, не бачив... З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів, – він годивсь на все».

Ще дивовижнішою є казкова природа, яка живе своїм утаємниченим життям: небо, зорі, річка, ліс. «Прокидаюся я на березі Десни під дубом... Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса!». Для «ясних очей перших літ пізнання» відкрити красу не становить труднощів. Юна душа пластична, її уява легко входить у казковий світ, бо й сама здатна творити красу. Але вона ще не знає про те, «що все проходить, все минає, забувається й губиться в певній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу».

Сашко намагався перевиховати себе для того, щоб повернути собі святість, своє попереднє місце у світі. Але його спіткала невдача. У той час, коли він нарешті це зрозумів, вперше на світ поглянув по-дорослому, з'являється усвідомлення того, який насправді реальний світ, і що в ньому присутній больовий поріг. Пройдено шлях від дитячих уявлень про світ до реалій життя в ньому.

Кінематографічні університети

Ніхто у світовому кінематографічному досвіді не вмів отак дивитися у віконце камери, як це робив Олександр Довженко. Була в нього якась безприкладна обдарованість. Йдеться про те, що за фактами певної естетичної біографії цієї людини ми маємо явище еквівалентне, приміром, Моцарту, який у казково дитячому віці сідає за клавесин, і раптом виявляється, що він уже віртуоз-виконавець, а потім і надкомпозитор.

Щось схоже сталося з Довженком, коли він уперше зазирнув у те віконце кінокамери: одразу знав і вмів у кіно все.

Починаючи з фільму «Звенигора» з неймовірною енергією Довженко відтворює головне в українській культурі – намагання віднайти якийсь ідеал всередині селянського світу. Переконав в тому, що в цьому світі з його надзвичайно красивими ландшафтами, з його дуже гарними людьми є ще щось більш вартісне, певний скарб, якого треба досягти.

Минає деякий час, і з'являється «Арсенал». Цей фільм ми іноді сприймаємо як кон'юнктуру, зважаючи на те, що змінилася наша інтерпретація повстання робітників заводу, але воно було, була героїка з одного і з іншого боку і був розкол України на два табори. Усе це постає в стрічці, яка своєю енергією вразила тогочасну кінематографічну Європу.

І завершує трилогію дивовижної сили «Земля». Ми звикли, що цей фільм про колективізацію. Але не зовсім розуміємо, чим жив тогочасний український селянський світ до появи колгоспів. Пореволюційне українське село чекало, що воно отримає допомогу з міста – технологічну, агрономічну тощо – і водночас збереже найцінніше з усього того, що було в нього: відчуття природи, космологічного природного ритму, пошуки отого ідеалу.

А Довженко працює над фільмом «Земля» впродовж 1929-1930 рр., тому й проявляється так яскраво цей утопізм: українське село в поєднанні з технічним прогресом. З одного боку, стрічка кінематографічно досконала, з іншого – сучасник дивиться на це роздратовано і каже: «Ми ж знаємо, чим усе закінчилося». Так, ми знаємо, а тогочасний світ цього не знав, як і Довженко.

Й від того трагічного незнання і вийшов фільм, у якому система швидко вгадала для себе загрозу. І якщо раніше ставлення до режисера Довженка було доволі лояльним, дозволялося говорити про нього різні кінознавчі компліменти, то на стрічку «Земля» офіційна Москва накинута з неймовірною силою. А почалося все з підлого фейлетону Дем'яна Бедного, потурнака, що вийшов з українських селян і люто їх ненавидів.

Апологетична стрічка про українського Чапаєва

Чому ж Сталін пощадив Довженка ? Бо вже передбачалося, що робитимуть фільми про Леніна, вже було знято «Жовтень» Ейзенштейна, мали з'явитися і звукові стрічки про нього, певна річ, їх мали знімати москвичі. А ось над фільмом про грузина Сталіна мав працювати українець Довженко. А поки що треба, вирішив вождь, щоб у національній радянській міфології з'явилися абсолютні постаті громадянської війни, бо на той час (1937 р.), по суті, було винищено чи не весь вищий офіцерський корпус Червоної армії. Є стрічка про Чапаєва, тож має з'явитися, за його словами, український Чапаєв. Він спеціально показував Довженкові її, примовляючи: «Вот так нужно снимать».

У Довженка це така фальсифікація тогочасної історії, що стає незручно. Ми ж знаємо тепер, що Щорса застрелили свої як націонал-комуніста, бо він відмовився покидати Україну, коли його загони хотіли перекинути кудись на Поволжя, на так званий Східний фронт. Сам Сталін на початку 1950-х сказав на зустрічі з українськими письменниками: «Щорса вбили свої».

Але в стрічці є страшна органіка громадянської війни, намагання тогочасних людей змінити саму долю людську. Українці на чолі зі Щорсом у ній хочуть кращого життя і помирають за це. Початок фільму – соняшникове поле, яке раптом вибухає снарядами, а вслід за тим німці та українські партизани вбивають одне одного.

Талант О.Довженка став на «службі» системи, яка щедро винагороджує: митець отримує орден Леніна, який засвідчує його належність до радянської мистецької еліти. Письменник починає займати передові позиції у «світі сталінських премій» – сфері радянського мистецтва з усіма ознаками тоталітарного одержавлення й уніфікації. Отже, О.Довженко здобув статус «офіційного» митця.

Особливих нюансів до цього статусу додають його стосунки зі Сталіним, що його письменник вважав своїм рятівником (Сталін урятував Довженка від переслідувань). О.Довженко все життя був уражений комплексом вдячності тиранові. Нездатність митця реально й критично осмислити постать Сталіна блокувала його художнє мислення, ще сильніше вписала до офіційного «тексту» влади.

Сучасна українська кінознавча школа за останні роки опрацювала і поліцейські сюжети другої половини 1930-х докола Довженка: за ним стежили, стежили за кожним його кроком. Атмосфера була такою, що Олександр Петрович згадував, як після розгрому якогось чергового сценарію Сталін посадив його в авто і відвіз додому, а він, виходячи з машини, думав: вистрілять йому зараз у потилицю чи ні...

Довженкові все ж дозволили повернутися в Україну розробляти нові теми. У зв'язку з крахом історичної Польщі було вирішено екранізувати «Тараса Бульбу» з нібито антипольськими лініями твору, хоча в Гоголя все набагато складніше. Доручили роботу майстрові, й страшно подумати, чим це могло б для нього завершитися. Його серце вже не витримувало нескінченного знущання.

Власний міф війни

Воєнний час став особливим періодом у творчості О.Довженка. На початку війни письменник активно пише й друкується у фронтовій і центральній пресі, оповідання «Відступник» і «Ніч перед боєм» виходять окремими книжечками-метеликами. На останню схвально відгукнувся Сталін: Довженко «випередив» його наказ «Ні кроку назад!», художньо обґрунтувавши його у творі. На перший погляд, модель «митець–влада» ефективно функціонує, позиція О.Довженка, класика радянського мистецтва, у перші роки війни тільки посилюється.

Однак ситуація ускладнювалася значним травматичним досвідом, що його принесла війна. Внаслідок цього О.Довженко прагне відтворити світ війни в його «оголеності» й «істинності» – так з'являється «Щоденник», який заперечує «світ сталінських премій». О.Довженко намагається сконструювати власний авторський міф війни. «Щоденник» демонструє «внутрішню боротьбу Довженка із самим собою, боротьбу між митцем поневоленої нації та провідним творцем советських ідеологем».

Ще чіткіше полярність мислення О.Довженка оголюється, коли його пошуки переносяться в царину публічності. Йдеться про кіноповість «Україна в огні», естетично близьку до «Щоденника». Формуючи авторський міф війни в Україні, населення якої воювало в різних ворожих таборах і перебувало в окупації, О.Довженко однозначно визначає Велику Вітчизняну війну як «правдиву», «священну» й «визвольну», тобто ретранслює офіційні радянські коди.

Героїзм – домінанта Довженкового міфу війни – має складну драматургію, пов'язану з історичною логікою розгортання війни: од відступу радянських військ до переможного звільнення українських земель. Одним із визначальних є образ солдата-танкіста Василя Кравчини. Персонаж постійно зображується серед колективу (визволених селян, бійців), у момент настановної бесіди й оцінюється як духовний авторитет, що його романтично кодифікує як надзвичайність сам автор.

Аналіз реалій війни приводить О.Довженка до драматичного висновку: причина поразки на початку війни полягає в реформованій радянській свідомості, що спричинена непродуманою політикою радянської держави. Вперше результати свого аналізу письменник вкладає у вуста німецького генерала фон Крауза, який ґрунтовно знає історію й психологію українського народу та вміло використовує свої знання у виробленні воєнних стратегій. Крауз захоплюється життєздатністю українців і їхнім умінням гідно вмирати, водночас зауважує їхні вади: «Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту, вони не вивчають історії. Вони вже 25 літ живуть негативними лозунгами одкидання Бога, власності, сім'ї, дружби. У них немає великих істин. Тому серед них так багато зрадників...».

Висловлений ворогом соціальний діагноз – незнання історії, втрата світоглядних орієнтирів, корозія цінностей – повторюється в авторській характеристиці та репліках персонажів («Не вміли ми жити як слідує») і переростає у ключову мотивацію художнього мислення – міф війни розгортається в ревізію всього радянського суспільства. З огляду на вибуховість і небезпечність для закритої системи радянських культурних міфів масштаб цієї ревізії вражає: О.Довженко піддає критиці партійні догми та впровадження їх у життя.

Довженкова ревізія передбачала не тільки критичні рефлексії, а й вироблення чіткої програми реабілітації суспільства. Письменник займає тут позицію соціального лікаря. Звідси й відповідна стратегія, висловлена ключовим позитивним героєм твору: «Кожен із нас мусить одержати дві перемоги. Перемогу над загарбником-фашистом, вітчизняну спільну велику перемогу. І другу перемогу свою малу, – над безліччю своїх недостатків, над грубістю, дурістю...». Письменник пропонує чітко називати емоційні імпульси, які стимулюють духовне очищення: для ворогів – ненависть і помста, для співвітчизників – співчуття, розуміння та прощення.

У центрі твору – родина Запорожців, які на різних фронтах мужньо борються з ворогом, роблять свій значний внесок у справу перемоги над німцями. Нездоланність родини – таку думку постулює письменник, описуючи Запорожців. Вона посилюється ідеєю роду, що її уособлює Олеся Запорожець, понівечена фізично, але духовно чиста й свідома своєї ролі продовжувачки роду. Родина – мікрочастинка більшої спільноти – народу, сутність якого – у зв'язку поколінь. О.Довженко реконструює образ України, яка постає духовною Батьківщиною – осердям світовідчуття письменника.

«Україну в огні» О.Довженка гостро засудила партійна влада і Сталін зокрема, адже митець використав художній текст не для відтворення канонізованих схем, а для критики соціальної деформації та пропаганди власних схем подолання соціальної дисгармонії. Текст О.Довженка був заборонений, фільм не створений.

Довженків проект іншого світу

Довженко вірив у якийсь проект іншого світу, який називав комуністичним. На його очах знищили всю українську інтелігенцію, на його очах прокотився Голодомор, він був у відчаї, але все одно йому здавалося, що колись людство, а особливо на теренах улюбленої України, реалізує мрію про настання сучасного Царства Божого, тобто комунізму. Один видатний французький теолог сказав: «Марксизм – це остання християнська єресь». Довженко був єретиком-християнином такого зразка.

Перед нами справжня шекспірівська драма геніальної людини. І ми до кінця ще не осягнули її масштаби, глибину трагедії людини, яка з'явилася для того, щоб створити на екрані все те, що належить сказати і про свій народ, і про людство взагалі, і про перебування людства в Космосі, і про сам Космос.

Твори О.Довженка

Довженко, О. Арсенал; Земля; Повість полум'яних літ / О.Довженко. – Л.: Каменяр, 1982. – 183 с., іл.

Довженко, О. Вибрані твори / О.Довженко. – К.: Сакцент плюс, 2004. – 508 с.

Довженко, О. Вибрані твори / О.Довженко; упоряд. текстів та передм. І.Михайлина. – Х.: Ранок, 2003. – 319 с.

Довженко, О. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи / О.Довженко. – Х.: Фоліо, 1994. – 655 с.

Довженко, О. Зачарована Десна: Кіноповість; Україна в огні: Кіноповість; Щоденник (1941–1956) / О.Довженко. – К.: Веселка, 1995. – 573 с.

Довженко, О. Зачарована Десна; Поема про море: Кіноповісті / О.Довженко. – Одеса: Маяк, 1984. – 160 с.

Довженко, О. Із записної книжечки воєнних літ / О. Довженко // Літературний Чернігів. – 2012. – № 3. – С. 33-36.

Довженко, О. Кіноповісті. Оповідання / О. Довженко; упоряд. і прим. Ю.Григор'єва; вступ. ст. і ред. Б.Буряка. – К.: Наук. думка, 1986. – 712 с.

Довженко, О. Незабутнє (1941–1943) / О. Довженко; іл. О.Данченко. – К.: Дніпро, 1980. – 191 с., іл.

Довженко, О. Повість полум'яних літ: Повісті. Оповідання. Публіцистика / О.Довженко; післямова С.Плачинди. – К.: Молодь, 1984. – 368 с., іл.

Довженко, О. Сторінки щоденника (1941–1956) / О. Довженко. – К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. – 384 с.

Довженко, О. Твори: В 5-ти т. / О. Довженко; упоряд. Ю.Солнцевої, Т.Дерев'янку; редкол. М.Бажан та ін. – К.: Дніпро, 1983.

Довженко, О. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / О. Довженко. – К.: Рад. письменник, 1990. – 414 с.

Довженко, О. Українська пісня / О. Довженко // Літературний Чернігів. – 2011. – № 2. – С. 21-22.

Пригоровський, В. Архівне коло: пошуки і знахідки. Маловідомий виступ О.П.Довженка / В. Пригоровський // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 111-115.

Текст виступу О.П.Довженка в обговоренні сценарію М.М.Фігуровського 1 квіт. 1955 р.

Тримбач, С. Україна в огні / С. Тримбач // День. – 2014. – 28 лют. (№ 37-38). – С.15.

О.Довженко – про історичну долю країни та українців (із щоденникових записів 1942 р.).

Публікації про життя і творчість О.Довженка

Антоненко, П. Відвертість без купюр: вийде друком "Щоденник" Довженка / П.Антоненко // Сіверщина. – 2012. – 25 жовт. (№ 46). – С.14.

У "Щоденнику" (виданому 2012 р.) О.Довженко не приховує правди про своє життя та епоху.

Бойчук, Т. Використання джерел під час вивчення біографії Олександра Довженка / Т.Бойчук // Дивослово. – 2011. – № 10. – С. 17-23. – 43 назви.

Значна частина спадку митця перебуває в архівних та ін. спецфондах.

Гаврик, В. Правда крізь тоталітарні ліцата / В. Гаврик // Сіверщина. – 2011. – 24 листоп. (№ 47). – С. 6.

Олександр Довженко був митцем світової слави, водночас він постійно засвідчував свою лояльність до радянської влади.

Дятленко, Т. Специфіка аналізу пейзажів у кіноповісті Олександра Довженка "Зачарована Десна" / Т. Дятленко // Всесвітня література та культура в навчальних закладах. – 2010. – № 4. – С. 18-21.

Кіпіані, В. Олександр Довженко / В. Кіпіані // Сіверщина. – 2011. – 10 листоп. (№ 45). – С. 15.

Тільки щоденнику та дружині довіряв уславлений митець своє ставлення до режиму.

Массовер, Г. 10 вересня. Я народився і жив для добра і любові... : до 120-річчя від дня народження О.П.Довженка / Г. Массовер // Календар знаменних і пам'ятних дат. – 2014. – № 3. – С. 88-98.

Про видатного українського письменника, кінематографіста, мислителя, громадського діяча.

Повшедна, Н. Для чого дзвонить дзвін ? Урок компаративного аналізу п'єси Бертольда Брехта "Матінка Кураж та її діти" і творів світової літератури / Н.Повшедна // Всесвітня література та культура в навчальних закладах. – 2010. – № 3. – С. 21-26.

Порівняння п'єси Бертольда Брехта з Біблією та кіноповістю О.Довженка "Україна в огні".

Пригоровський, В. Довженківські місця України. Ніжин / В. Пригоровський // Літературний Чернігів. – 2013. – № 3-4. – С. 166-171. – 10 назв.

Решодько, Л. Експресія думки, образу, деталі в "Зачарованій Десні" О.Довженка і на картинах М.Приймаченко / Л. Решодько // Дивослово. – 2012. – № 1. – С. 16-19.

Романишина, Н. Вивчення малої прози Олександра Довженка на базі теоретико-літературознавчої рефлексії / Н. Романишина // Українська мова й література в школі. – 2010. – № 2. – С. 42-45.

Сидоренко, Н. Жанрові модифікації лірико-романтичних повістей про дитинство в українській літературі 60-80-х рр. ХХ ст. / Н. Сидоренко // Слово і час. – 2011. – № 9. – С. 72-82. – 20 назв.

Розкрито позитивний вплив Олександра Довженка на художні пошуки письменників наступної генерації.

Стах, А. Довженкова Сосниця / А. Стах // Літературна Україна. – 2013. – 29 серп. (№ 33). – С. 16.

Про літературно-меморіальний музей О.Довженка в Сосниці на Чернігівщині.

Чуткий, А. Архів Київського комерційного інституту як важливий корпус документів з історії України / А. Чуткий // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 85-91. – 32 назви.

Обгрунтовано важливість корпусу документів для досліджень з історії України поч. ХХ ст. О.Довженко – випускник Інституту (тепер – Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана).

Яновська, Л. Переорювалися і межі нив, і особистості / Л. Яновська // Урядовий кур'єр. – 2014. – 24 трав. (№ 92). – С. 16.

Про останню версію відреставрованої "Землі" О.Довженка в супроводі живої музики "ДахиБрахи", яка демонструвалась 14-15 трав. 2014 р. в київському кінотеатрі "Кінопанорама".